

Az eredeti felhalmozás

[...]

1. A hatalom humanizálásának gondolata Bibónál

„A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változások értelme” című tanulmányát Bibó azzal vezeti be, hogy „a magyar társadalmi és politikai fejlődés útját a magyar történetírás két élenjáró kutatójának, az európai társadalomfejlődés belső törvényeit kutató Hajnal Istvánnak és a magyar parasztság történetét kutató Szabó Istvánnak az eredményeire támaszkodva” fogja összegezni.

Itt található a híres, sokat idézett szavak „a szabadság kis köreiről”: „...a hűbériség klasszikus berendezésében a társadalom minden tagjának életét személyes, emberi közvetlenséggel kialakított kapcsolatok szabták meg, nem pedig központosított uralmak és uniformizált intézmények [...] Természetesen nem ismerte ez a rendszer a szabadságnak és egyenlőségnek nagy összefogó intézményeit sem, hanem kis körökben megvalósuló, biztosított és kölcsönös személyes szolgáltatásoknak, kötelezettségeknek, jogoknak és szabadságoknak a sokaságában élt.”

Bibónak talán legtöbbet idézett sorai ezek; különösen a rendszerváltás körüli években idézték sokat, általában a „civil társadalom” fogalmával összefüggésben. A kifejezés alighanem *Szűcs Jenő*nek az európai régiókról írt nagy hatású munkája nyomán vált széles körben ismertté; képszerű, érzékletes megjelenítése annak a hajnali gondolatnak, hogy a modern, univerzális szabadságjogok a középkori partikuláris „szabadságokból”, azaz privilégiumokból fejlődtek ki. Hajnal egyetemes történeti fő művének, *Az újkor történetének* egyik központi témája ez: miként általánosodnak az aprólékosan kidolgozott szűk, helyi szokások, eljárások, jogok állampolgári vagy éppen egyetemes emberi joggá, országos vagy nemzetközi szabályozássá.

Bibó valószínűleg már a harmincas évek derekától-végétől ismerte és olvasta Hajnal munkáit, de 1947 előtti írásain még nem érződik

Hajnal hatása. Ettől kezdve viszont folyamatosan jelen van írásaiban két-három jellegzetesen hajnali gondolat, időnként pedig kifejezetten hivatkozik is Hajnalra.

Bibó két, számára nagyon fontos ponton tudott Hajnalhoz kapcsolódni: (1) a szakszerűség mibenléte, különösen az értelmiségi szakszerűségé; (2) a középkori társadalom és az európai társadalomfejlődés sajátosságai, különösen a hatalom humanizálásának kérdése. Mindkét kérdés foglalkoztatta már korábban is: jogászként a szakszerű közigazgatás problémája, hívő keresztényként pedig az a gondolat, hogy az egyház a középkorban moralizálta, s ezzel mintegy „megszelídítette” a nyers hatalomgyakorlást. Hajnalnál mindkét témához érdekes és fontos új gondolatokat talált. Ezeket be is építette gondolkodásába, a hatalom humanizálására vonatkozó eredeti elképzeléséhez azonban mindvégig hű maradt.

Első ízben *Az európai egyensúlyról és békéről* írt könyvében említi, hogy a hatalom humanizálását az európai társadalomfejlődés legfőbb eredményének tartja, de nem fejti ki bővebben, hogy mire gondol. Beéri azzal, hogy egy katalógust ad a hatalom humanizálását lehetővé tevő európai intézményekről. Ebből kiderül, hogy egyetlen hatalmas folyamatról van szó, amely a középkori lovagi kultúra kibontakozásától a modern szakszervezetek megalakításáig terjed. „Az európai társadalomfejlődés értelme” című kései tanulmányában¹ azonban, ahol részletesen is kifejti a hatalom humanizálásának gondolatát, a döntő szerepet egyértelműen a középkori egyházi értelmiség erkölcsnemesítő tevékenységének tulajdonítja. Ezt a gondolatmenetét vizsgáljuk meg most.

Kereszténység

Bibó kiindulásként megállapítja, hogy az európai középkori társadalomnak lényeges elemei voltak a hűbériség és a jobbágság. Ezek azonban máshol is előfordultak, nem ezek adják tehát az európai középkor specifikumát, hanem az értelmiség szerepe, amely látványosan eltér a szokásos mintától. Míg máshol az értelmiség beérte a szokásos adminisztratív és legitimáló szerepekkel, a középkori papság a világi hatalommal való együttműködésben mintegy „megszelídítette”, moralizálta az uralmi formákat: „...amennyit a királyok szelídültek, annyit rontott a klerikusokon a hatalomban való részvétel, de együttvéve mégis a hatalomnak egy olyan mérvű erkölcsi

átítatódását eredményezte, ami mondhatjuk, hogy már az európai társadalomfejlődés középkori szakaszában is – különösen pedig az újkoriban – nagyobb volt annál, mint amennyit bármelyik más kísérlet a világban el tudott érni a hatalom moralizálása terén.”² Az európai klerikus értelmiség társadalmi szerepének ábrázolásában, a keleti és nyugati típusú szerzetesség összehasonlításában nagyjából Hajnalt követi és szintén Hajnal nyomán vázolja fel az európai régiókat is.³ Hajnaliánusnak mondható végül az is, hogy az európai társadalomfejlődés végső értelmét a „szabadságok” általánosulásában látja, s ezt egy, a középkorban elkezdődött hosszú fejlődés végső eredményének tekinti. Bibó a „szabadságjogok európai rendszeréről” beszél, amelyet az angol politikai gyakorlat és a francia forradalom ideológiai programja együttesen dolgozott ki. „Ennek döntő elemei a hatalmak elválasztása, az általános választás útján létrejövő népképviselői parlament, a parlamentnek felelős vagy valamilyen módon a nép által kiküldött és visszahívható vagy határidős végrehajtó hatalom, a végrehajtó hatalomtól független bíraskodás, amelynek a hatásköre kiterjed valamilyen módon annak a hatalomnak az aktusaira is; a mindeme intézmények ellenőrzését lehetővé tevő szabad sajtó, gondolat-, gyülekezési és egyéb szabadságok, kiterjedt helyi önkormányzat, amelyek mind egymással összefüggő, egymást láncszerűen kölcsönösen tartó rendszert alkotnak [...] Ez a rendszer nem szorítható olyan rövid lejárati átmeneti jelenségekre, amilyenek a kapitalizmus, hanem ennél sokkal messzebbre nyúlik vissza a múltba és remélhetőleg előre a jövőbe. Úgy minősíthető ez az egész rendszer, mint a nyugati kultúrkör egyik legvitánkívülőbb, egyik legtartósabb, egyik leghitelesebb, leghumánusabb, legkevesebb veszélyt fölidéző nagy teljesítménye, amelynek végső gyökerei abban a társadalomszervező munkában gyökereznek, amelyet a kereszténység Nyugat-Európában elindított. [...] a szabadságjogoknak ez a rendszere talán az egyetlen komolyan sikeres megvalósulási formája a kereszténység erőszakmentességet hirdető programjának. A történelem nem ismer még egy ilyen rendszert, amelyik a politika világát és ezen keresztül az egész társadalom életét ilyen mértékben megszabadította a felsőség és a másik ember erőszakától való állandó félelemtől...” (Bibó: i. m. 60–62.)

Első benyomásunk feltétlenül az, hogy Bibó Hajnalt követi az európai társadalomfejlődés értelmezésében. Közelebből megnézve azonban kitűnik, hogy Bibó, bár Hajnal eredményeit valóban felhasználja, a lényegét illetően egészen más úton jár és máshová is érkezik.

Bibó magyarázata az európai fejlődés (szerinte) döntő fordulatáról az idézett szövegek alapján a következőképpen rekonstruálható:

A Római Birodalom bukása után barbár hadurak kezébe került a hatalom. Ezek mint *hadurak*, természetesen harciasak voltak, az erőszak és a megfélemlítés eszközeivel éltek; ugyanakkor azonban, mint *barbárok*, nem ismerték ki magukat a római civilizáció bonyolult maradványai között; így – mivel világi értelmiség az Alpoktól északra nem volt – rászorultak a művelt egyházi férfiak segítségére. Ezek az egyházi férfiak azonban nemcsak műveltek voltak, azaz nemcsak *technikai* értelemben használható tudással rendelkeztek, hanem sajátos, erkölcsileg átitatott *keresztény* műveltséggel, azaz az Ágostonra és végső soron Jézusra visszavezethető *erőszakmentesség* eszménye és a világi életben is érvényesítendő erkölcsi *kötelesség* eszménye vezérelte őket. A hadurak igyekeztek a saját hatalmi céljaik szolgálatába állítani az Egyházat, és ez sikerült is, ez azonban hosszabb távon azzal a paradox és nem szándékolt következménnyel járt, hogy az Egyház és a vallás jótékony hatással volt a hatalomgyakorlás módjára: ha csak töredékesen is, de mégiscsak érvényesült az erőszakmentesség és a kötelesség eszménye. Ez vezetett végül a hatalom – persze viszonylagos, de világtörténelmileg mégis szinte páratlan és a későbbi fejlődésre nézve rendkívül jelentős – „megszelídítéséhez”, humanizálásához.

Miből nyeri meggyőző erejét ez a magyarázat?

Először is *egyszerű*, jól ismert elemekkel dolgozik, nem kívánja a mindennapi gondolkodástól eltérő, bonyolultabb, „tudományos” elemek bevonását. Másodszor: *életyszerű*. El tudjuk képzelni, hogy így volt. Különösen a tanácstalan barbár figurája áll élénken előttünk. Harmadszor: *ironikus*. Ironikus először is a tanácstalan barbár figurája, illetve a kiindulási helyzet: hiába a hatalom, ha egyszer a világ túl bonyolult. Ez tetszik nekünk: szívesen látjuk, amikor a hatalom tehetetlen. Ironikus az is, hogy a legyőzött az erős: a római világ még holtában is képes megkötni a győztes kezét. Még szívderítőbb, hogy ezt nem erővel éri el, hanem pusztán létével: annyira bonyolult még maradványaiban is, hogy azt ésszel nem éri fel a barbár. Végül – és ez az, ami végképp levesz a lábunkról – ironikus a végeredmény, a visszájára fordult világ. Az úr alkalmazza a maga céljaira a szolgát, de végül mégis a szolga idomítja a maga eszményeihez az urat. Megint a gyengébb bizonyul az erősebbnek.⁴

A magyarázat kétségtelenül frappáns – de nem kielégítő. Abban egyet lehet érteni Bibóval, hogy a szabadságjogok kimunkálása az európai társadalomfejlődés nagy teljesítménye, ami nem köthető „olyan rövid lejáratú átmeneti jelenségekhez, amilyen a kapitalizmus, hanem ennél sokkal messzebbre nyúlik vissza a múltba”. Az a gondolat azonban, hogy a kereszténységnek döntő szerepe volt a szabadságjogok kimunkálásában, és így közvetve meghatározta az európai fejlődés menetét is, Max Weber protestáns-etika-tézisére emlékeztet; annak is arra a durvább értelmezésére, hogy valamiképpen a protestantizmus okozta, hozta volna létre a kapitalizmust. Ezt még Weber sem képzelte bizonyíthatónak, legtöbb értelmezője szerint csupán annyit akart mondani, hogy a protestantizmus *kedvezett* a kapitalizmus – egyébként, mint azt máshol kifejti, döntően más okokra visszavezethető – kialakulásának. Bibónál viszont minden kétséget kizáróan „a kereszténység erőszakmentességet hirdető programja”, illetve a programot megvalósító keresztény értelmiség az a nagy társadalom-átalakító erő, amely, a történelemben páratlan módon, „a politika világát és ezen keresztül az egész társadalom életét [...] megszabadította a felsőség és a másik ember erőszakától való állandó félelemtől.” Ez lenne tehát a hatalom humanizálása és ez lenne Bibó szerint az európai fejlődés végső értelme.

A hiba ezzel a magyarázattal az, hogy *szellemtörténeti* jellegű: egy ideológia hatásával magyaráz egy jelentős társadalmi változást. Ideológiákat viszonylag jól lehet a társadalomszerkezetből magyarázni, erre ismerünk néhány jó példát, fordítva viszont nem igazán működik a dolog: társadalomszerkezeteket nem lehet ideológiai hatásokkal magyarázni, legalábbis mélyszerkezeteket biztosan nem. Márpedig Bibó pontosan ezt teszi, és pedig annak ellenére, hogy Hajnalnál megvan, ki van dolgozva egy társadalomszerkezeti magyarázat. Bibó, ez a szövegéből kitűnik, tulajdonképpen ismeri is ezt a magyarázatot. Ha tehát mégsem veszi át, annak valószínűleg az az oka, hogy a sajátját jobbnak tartja, vagy legalábbis olyannak, amely jobban illeszkedik koncepciójának egészéhez. Véleményem szerint inkább ez utóbbiról van szó: ahhoz a keresztény-egzisztencialista antropológiához, amelyet Bibó több helyen is kifejt, nagyon hangsúlyos formában „Az európai társadalomfejlődés értelme” bevezetésében is, kétségkívül jobban illeszkedik. Jobb magyarázatnak azonban semmi esetre sem tekinthető.

Nézzük most Hajnal magyarázatát.

2. Az európai fejlődés termékenységének magyarázata Hajnalnál

A hatalom humanizálásának kérdését Hajnal nem veti fel külön, de az európai társadalomfejlődés értelmének kérdése természetesen nála is központi kérdés. Mi az európai fejlődés termékenységének titka? Mivel magyarázható, hogy az az Európa, amely a Római Birodalom bukása után visszazuhant a nyomor, a barbárság és az anarchia állapotába, és mintegy fél évezreden át jelét sem mutatta annak, hogy ebből az állapotból valaha is képes lesz kiveckelődni, az ezredfordulóra mégis látványosan konszolidálódott, a XIII. századra már megközelítette, talán el is érte az addig nyilvánvalóan fejlettebb kínai és arab civilizációk színvonalát, a reneszánsz idején pedig már egyértelműen készen állt arra, hogy meghódítsa az egész világot? Mivel magyarázható, hogy ez a nem is olyan régen még nyomorban, barbárságban és anarchiában élő Európa az újkor elején már versenytárs nélkül állt, készen arra, hogy létrehozza a gazdaságnak és a társadalomnak azt az elképesztően dinamikus, páratlanul hatékony szervezetét, amit később kapitalizmus néven ismert meg és tett magáévá – persze sok ellenkezés után, és sok helyütt még akkor is némiképp kényszeredetten – az egész a világ?

„...a mi mai életünk szinte valami szédítő magasságú szerkezet tetejéről néz alá mindenre, amit emberi társadalmak valaha is teremtettek. Ami soha meg nem történt eddig: egyetlen kultúra lett úrrá a Föld minden népén, ehhez kell minden más idegen társadalomfejlődésnek is sietve alkalmazkodnia, ha önállóságából, egyéni vonásaiból meg akar menteni valamit. – Miként történhetett ez?” – teszi fel a kérdést Hajnal *Az újkor története* első oldalán.⁵

A válasz, amit ad, egészen eredeti. Nemcsak hogy eltér a szokásos értelmezésektől, amelyek az újkori fejlődést, egyrészt, a kapitalizmus kialakulásával azonosítják, másrészt, éles ellentétben látják a középkorival, de homlokegyenest ellenkezik velük. Hajnal, mint azt az *Újkor* végén található programszerű „Irodalmi tájékoztató”-ban mondja, „az újkori fejlődést nem ellentétben látja a középkorival, hanem belőle magyarázza meg azt”, a kapitalizmusban pedig csak az újkori fejlődésben rejlő lehetőségek egyikének realizálódását látja.

Anarchia⁶

A kiindulópont, akár csak Bibónál, Hajnalnál is a Római Birodalom bukását követő *anarchia*. Az anarchia azonban Hajnalnál nem pusztán

zűrzavar, hanem a szó eredeti jelentésének megfelelően az uralom nélküliség állapota. Ez a kiinduló állapot alapvetően meghatározza az egész további fejlődést. Hajnalnak ezért, Bibóval ellentétben, nem lesz szüksége arra, hogy a hatalomgyakorlás formáit mintegy még külön is megszelídítse, mert eleve a hatalom gyengeségéből és ebből adódó kényszerű humanizmusából indul ki.

Hajnal gondolatmenetét röviden az alábbiakban lehet összegezni.

A Római Birodalom bukása után olyan állapotok alakultak ki, amelyek alkalmatlanok voltak a racionális kezelésre. Eltűnt a pénz, elhalt az írásbeliség, megszűnt a kereskedelem, eljelentéktelenedtek a városok, erőtlenné vált a jog, tekintélyét veszítette a központi hatalom, összeomlott a közigazgatás. Az élet szűk helyi keretek közé szorult, és szegényessé, sőt nyomorúságossá vált; a kis helyi közösségek a pusztá életben maradásért küzdöttek.

Ebben a helyzetben a létbiztonság és a létfenntartó munka mindennél fontosabbá vált. Az alávetetteknek be kellett látniuk, hogy életben maradásuk azoktól függ, akik meg tudják védelmezni őket. Hasonlóképpen a haduraknak el kellett fogadniuk, hogy életben maradásuk – és esetleges jobb életük – azok munkájától függ, akiket meg tudnak védelmezni. Be kellett látniuk, hogy ők éppúgy rá vannak utalva az alávetettek munkájára és szolgáltatásaira, mint azok az ő viszonylagos biztonságot nyújtó védelmükre, és hogy jólétüknek az alávetettek viszonylagos jóléte az alapja. Saját jól felfogott érdekében lemondtak hát arról, hogy embereiket a szokásos mértéken felül sanyargassák, sőt, a pusztá védelmen túl igyekeztek másként is gondoskodni róluk. Erőszak, kegyetlenkedés természetesen sűrűn előfordult, de egyrészt ezt mindkét fél a hatalommal való visszaélésnek, tehát az érvényes normák megsértésének tekintette, másrészt a legvégtetesebb formáiban sem jelentette az alávetettek szokásszerűen kialakult életformáinak felforgatását, különböző mértékű viszonylagos autonómiájuk elvi kétségbevonását.

Ugyanez a minta érvényesült a társadalom felsőbb köreiben is. A nagyobb urak, fejedelmek, királyok szintén abban voltak érdekelték, hogy a nekik elkötelezett kisebbek önállóságukat megőrizve, saját felszerelésükkel, saját embereikkel álljanak rendelkezésre, amikor szükség van rájuk. Minél erősebbek, gazdagabbak, annál jobb. Meg kellett alkudniuk azzal a helyzettel, hogy a kisebbek túl erősek és túl önállóak voltak ahhoz, hogysem egyszerűen alá lehetett volna vetni őket. Csak támaszkodni lehetett rájuk, de ehhez meg kellett hagyni önállóságukat és az egyébként egyenlőtlen viszonyba a viszonyosság

elemeit kellett beépíteni. Be kellett látniuk, hogy hatalmuk akkora, amekkora az őket felsőségnak elfogadó kisebbeké, s hogy azok hatalmának növekedése a saját hatalmuk növekedésének alapja. Így alakult ki az évszázadok során alul a változatos kondíciójú, sokféle jogi állapotú alávetett népből a *paraszttság*, fölötté pedig a kisebb és nagyobb urak bonyolult szerveződésű, egészen a királyig, császárig húzódó hűbéri láncolata: a *nemesség*. Az úr–paraszt viszony alapvetően érdekviszony tehát, az urak közötti hűbéri viszony pedig voltaképpen nem más, mint az úr–paraszt viszony erősen megemelt, stilizált formája.

Tradicionalizmus

Eszközők hiányában a hatalomnak minden szinten le kellett mondania arról, hogy az alsóbbak életét szabályozza, abba beleszóljon. Az életformák így mintegy szabályozatlanul tenyésztek, csak az egymáshoz való igazodás kényszere korlátozta őket, és az, hogy a környezetüknek életben kellett hagynia, el kellett ismernie őket. Mivel minden teljesítményre szükség volt, minden munkát, funkciót, amelyet a tényleges gyakorlat igazolt, szokásjogilag elismertek és szentesítettek. A látszólag irracionális módon burjánzó tenyészet így valójában visszacsatolásokra épülő önszabályozó rendszer volt: a szokást csak a tényleges gyakorlat igazolhatta, a tényleges gyakorlatot viszont a szokás védte és igazolta. A nagy ázsiai civilizációkhoz hasonló, erősen tradicionális társadalom alakult így ki. Minden bevált módszerhez mereven ragaszkodtak, a fenyegető létbizonytalanságot az ismétlődés, a változatlanóság, a szokások szinte vallásos tiszteletével próbálták ellensúlyozni. A társadalom életére a szent és sérthetetlen szokások uralma borult.

A kora középkornak ez a szigorú tradicionalizmusa kétségtelenül visszaesést jelentett a görög-római antikvitás elevenen pezsgő, racionális életéhez képest, de éppen ezekben a sötétnek nevezett évszázadokban teremtdődtek meg a későbbi fejlődés alapjai. A tradicionális kötöttségek ugyanis biztonságot adtak a legnyomorúságosabb helyzetűeknek is, és ezzel időt és nyugalmat az elmélyült munkára, az eszközök, módszerek egyre tökéletesebb kidolgozására. Másfelől viszont ugyanezek a kötöttségek csak a saját munkán alapuló és másokat nem károsító erőfeszítéseket engedték érvényesülni, s ezzel elősegítették a *szakszerűség* és a *jogszerűség* kifejlődését. A munkának és az együttélésnek olyan elemeit sikerült így felszínre hozni, kidolgozni

és intézményesíteni, amelyeket egy racionális társadalom eleven, célratörő, üzleties forgatagában a vagyon és a hatalmi erők akadálytalan érvényesülése kialakulni sem engedett volna.

Ez a döntő pont. A kora középkor anarchiája alapvetően pozitív szerepet játszott az európai fejlődésben, mert időt és viszonylagos nyugalmat biztosított arra, hogy mindenütt kikísérletezzék a sajátos helyi körülményeknek legmegfelelőbb technikákat, életformákat, együttélési szabályokat. A pénz és a hatalom túl gyengék voltak ahhoz, hogy ebbe a kísérletező munkába beleszólhassanak, így hosszú távon mindenütt az egyén és a közösség szempontjából legjobb megoldások alakultak ki. A szokások védtek a kísérletezőket és megoldásaikat, így azok kellőképpen megerősödhetek. Amikor aztán később a pénz és hatalom hozzáláthattak a társadalom modernizálásához, a tradicionális kötöttségek leépítéséhez, már mindenütt szakszerű hivatások, kifinomult módszerek, az egyén és a közösség szempontjából legjobb műszaki megoldások és társadalmi technikák várták őket; tehát a legjobb anyagból dolgozhattak. Ez a magyarázata az újkori fejlődés nagyszerűségének és részben a kapitalizmus bámolatra méltó sikereinek is.

Szakszerűség

A szakszerűség kialakulása és társadalmi méretű általánosulása, amit Hajnal a középkori fejlődés legnagyobb eredményének tart, nem magától értetődő fejlemény. Csak az erősen tradicionális társadalmak biztosítják a szükséges időt és nyugalmat az olyan különleges alakulások kiképződéséhez, amilyen a parasztság, illetve általában a szakszerű munkán alapuló önálló hivatások. Az ilyen társadalmaknak viszont a lényegükhöz tartozik, hogy minden rendszeresen végzett és a közösség által elismert munkát önálló hivatássá képeznek ki. Az állandó, változatlan ismétlődés folytán idővel minden munkamódszer, funkció, tisztség önállósul gyakorlójával szemben: objektív képződménnyé válik. A társadalom pedig masszív, biztosított helyzetű hivatásrétegeket fejleszt ki a módszerek, funkciók ápolására, fenntartására; az ezekkel a módszerekkel élő, ezeket a funkciókat ellátó egyén, család, közösség a szokások feltétlen védelmét élvezi. Szilárd képletté, valóságos intézménnyé válik így minden sajátos munkamódszer, s önálló hivatássá minden egész embert kívánó munka. Az így kialakuló munkamegosztás nem azonos a modern értelemben vett specializációval, a munka és az ember feldarabolásával. Csak a teljes

értelmű, egész embert kívánó munkafázisok különülnek el, melyek mindegyike szakértelmet igényel és a testi és szellemi képességek teljességét veszi igénybe.

A szigorú tradicionalizmus nem kedvez az újításoknak, de nem is teszi feltétlenül lehetetlenné őket. Mivel a szokás fennmaradása egyfajta néma, mindennap ismétlődő népszavazáson dől el, némelyik szokás alkalmasint módosulhat valamelyest. De a hagyomány lényege ekkor sem sérül, mert csak azok az új módszerek, technikák nyerhetik el a közösség szentesítő jóváhagyását, amelyek nem sértik senki érdekeit, nem rontják mások életesélyeit. Az így kialakult új módszerek azonban biztos fennmaradásra számíthatnak, és ugyanígy biztos, mindenki által elismert életre és megbecsülésre számíthat a módszereket ápoló, továbbfejlesztő egyén, család vagy csoport is. „Biztosított egzisztenciák”: nyugodtan élhetnek hivatásuknak, nyugodtan nevelhetik rá utódaikat is.

Dinamizmus

Az egzisztenciák biztosítása mellett az európai fejlődés másik sajátossága a „személyes teljesítmény” megkövetelése: a létbiztonság ahhoz a feltételhez van kötve, hogy az egyén egzisztenciája saját személyes teljesítményén alapuljon. Ez a kikötés visz dinamizmust a képletbe.

Minden tradicionális társadalomnak jellegzetessége, hogy hatalmas, szilárdan megalapozott hivatásrétegeket fejleszt ki; de csak az európai középkor tradicionalizmusa volt, hála az antikvitás örökségének, eléggé „laza” is ahhoz, hogy utat engedjen az egyéni kezdeményezésnek. A szigorú tradicionalizmus kevés a fejlődéshez, sőt önmagában a fejlődés gátja is lehet, ahogy azt a nagy ázsiai civilizációk, a kínai és az indiai társadalmak stagnálása példázza. Az európai történelemben azonban a középkort megelőzte a rendkívül eleven és áthatóan racionalis antik fejlődés, amelynek öröksége lehetetlenné tette, hogy a középkori társadalom ugyanolyan merev, mozdulatlan társadalommá váljék, mint az indiai vagy a kínai.

Hajnal szerint, lényegében két okkal magyarázható az, hogy a középkori társadalom, alapvetően konzervatív jellege ellenére, ázsiai rokonaitól eltérően nem rekedt meg a fejlődésben, hanem, ha lassan is, de folytonosan fejlődött. Az egyik ok az egyének nagyobb önállósága, a másik pedig a fejlettebb intellektuális technika. Mindkettő az antikvitás öröksége és mindkettő az antik racionalizmus dinamikus

mozzanatát „lopja be” a középkori társadalom alapvetően statikus, a szokásszerűségeen alapuló fejlődésképletébe.

„Az antik racionális fejlődéssel szemben a szokásszerűségeen alapuló megrogzítás öröknek látszik. Valójában azonban még India kaszt-rendszerében is állandó a lassú átalakulás, kasztok emelkedése és süllyedése, aszerint, hogy a nemzedékek megszokása növekvő szerepüket, teljesítményüket elismeri, vagy szerepük jelentéktelenedésével, funkciójuk gyakorlásának megszűnésével régi kiváltságait is eljelentékteleníti.

Az európai fejlődésben a mozgás sokkal általánosabb. Mindenekelőtt a családokon alapszik, s nem zárja be az egyént a nagycsalád, az atyafiság kereteibe, mert e kereteket az antik előzmények már széjjeltörték, tehát minden társadalomalakuláson belül is az egyén önálló munkája folyik, és az egyforma állapotú, foglalkozású nemzedékek keresik egymással a kapcsolatot, munkájuk és helyzetük közössége alapján. A rendiség így elejétől sokkal inkább a hivatás szerint alakul, mint Indiában. Másrészt pedig a papság már az antiktól merített eleven intellektuális eszközökkel dolgozott, nem állott meg az egyszeri megrogzítésnél, hanem a szokásszerű mozgalmakat egyre finomabban követte, a szokásokban rejlő méltányos emberi értékeket kifejezésre juttatta. És az Egyház az antiktól örökölt egységes, összefüggő szervezet, munkája egységesebb viszonyokat teremt, nem olyan ridegen elkülönülteket, mint a kasztok Indiában.” (*Az újkor története*, 71.) A tradicionális fejlődés ezért itt nem vezetett a társadalomképletek betokozódásához, a fejlődés megállapodásához egy bizonyos fokon, hanem csupán a szilárdan megalapozott hivatásrétegek létrejöttéhez és megizmosodásához biztosította a szükséges időt és nyugalmat.

Paraszttság

Bármilyen meglepő is, az a fajta szakszerűség, amelyről Weber főként a modern bürokráciáról szólva beszél igen elismerően, Hajnal szerint eredetileg a középkori paraszttársadalom vívmánya volt. A paraszti társadalom kegyetlen individualizmusa, egyfelől és szigorú, de védelmet nyújtó kötöttségei, másfelől – ezek vezettek a szakszerűség kialakulásához. Mivel nincs mód mások kihasználására, dolgoztatására, mindenki csak a saját képességeire hagyatkozhat: helyzetén, életén csak úgy tud javítani, ha jobb, hatékonyabb módszerekkel dolgozza meg a maga parcelláját. Ez a kényszer vezet a tiszta technikai

újításhoz. Tisztán technikai, mert a hatékonyabb módszerek közül is csak azok jöhetnek számításba, amelyek nem igénylik és nem is veszik el mások munkáját. Nem igényelhetik mások munkáját, mert sem pénzzel, sem hatalommal nem szerezhettek jogot mások munkájára; és nem is vehetik el mások munkáját, mert ahhoz ők már jogot szereztek. A szokásjog tiltja egyiket is, másikat is, mert csak így tudja védeni a saját munkán alapuló teljesítményt.

A szakmunkán alapuló technikai fejlődés jelentőségét akkor tudjuk értékelni, ha összevetjük az alternatív fejlődési lehetőségekkel. Pénzzel vagy hatalommal nagy tömegeket lehet mozgatni, de a tömegmunka alkalmazása másfajta technikai megoldásokat igényel. Esetenként csodálatra méltó eredményeket is produkálhat (ma sem tudjuk pontosan, hogy hogyan építették a piramisokat), de főleg a mérnökök és az irányítók szervezési teljesítményét igényli, és nem vagy csak kevéssé a tömegek technikai tudását. Olyan társadalmat feltételez, amelyben a tudás egy szűk elit privilégiuma, és amelyben az emberi munkaerővel pazarlóan lehet bánni. Tanulatlan munkát felételez, amely fölös bőségben áll rendelkezésre, de csak egyszerű feladatok megoldására alkalmazható. A középkorban ezzel szemben szűkösen állt rendelkezésre az emberi munkaerő, rákényszerültek tehát a munkamegtakarító megoldások keresésére. Az ily módon kialakuló, egy-egy speciális földterülethez, állatfajtaához, feladathoz, anyagmegmunkálási módhoz kapcsolódó speciális technikai tudást, mivel természetéből adódóan szintén ritka volt, ugyancsak meg kellett becsülni. Ez a megbecsülés fejeződött ki az egyes hivatások, életformák feltétlen, a szokásjogban kifejezésre jutó elismerésében. Olyan társadalom alakult így ki, amelyben minden munka speciális tudást igényelt, az elismertség és a belőle származó biztonságérzet lehetővé tette, a kizárólag a saját teljesítményt elismerő korlátozások pedig szükségessé tették a speciális tudásnak előbb a családi üzemben való, majd később iskolákban történő intézményes áthagyományozását és továbbfejlesztését. Míg a tömegmunkára alapozó technika fejlődésének megvannak a korlátai, mert csak a tudományra építhet, és nem emeli, hanem inkább csökkenti a tömegek technikai tudását, addig a szakmunkára alapozódó technikai fejlődés elvileg korlátlan, mert a legszélesebb tömegek egyre növekvő tapasztalati tudásából építkezik.⁷

A szakszerűség kialakulása és fejlődése tehát megfelelő *társadalmsszervezetet* igényel: a technika fejlődése nem választható el az együttélés társadalmi technikáinak kialakulásától és fejlődésétől.

Az újítások a középkorban nem a műszaki intelligencia, a problémamegoldó racionalitás eredményei, hanem mintegy a társadalomszervezet termeli ki őket.

A paraszttársadalomban kialakult minta érvényesült azután a felsőbb társadalmi képletek esetében is. A legszembetűnőbb módon a kézművesség esetében. A kézművestársadalom voltaképpen a paraszttársadalom folytatása, meghosszabbítása: ugyanúgy az egyéni munka kényszerén alapul ez is, de a városi önállóság és a céhes szabályozás a szakszerűség olyan hatalmas kibontakozását hozza magával, amelyhez képest jelentéktelennek tűnnek már fel a paraszti szakszerűség eredményei. A kézműves hivatások ugyanúgy ránőnek egy-egy anyagfajtára, munkafázisra, ezeket ugyanúgy kisajátítják maguknak, ahogyan a paraszt telepszik rá a természetnek arra a kis darabjára, amelyet megművel. Bonyolult, finoman tagolt munkamegosztás jön így létre; az egész társadalom egyetlen nagy munkaszervezetté differenciálódik, sokféle, változatos, egymáshoz illeszkedő hivatásmunkák hatalmas üzemévé alakul.

Jogszerűség

Mármost ha a szakszerűség kialakulása és fejlődése megfelelő *társadalomszervezetet* igényel, ha a technika fejlődése nem választható el az együttélés társadalmi technikáinak kialakulásától és fejlődésétől, akkor a szakszerűség elmélyülése szükségképpen a *jogszerűség* kibontakozásával jár együtt. Voltaképpen ugyanannak a folyamatnak a két oldaláról van szó, amennyiben a szakszerű teljesítmény védelme a hivatások és így az egyének, családok, korporációk jogi védelmét feltételezi. A tevékenység szakszerűvé válása így inkább csak a folyamat következményszerű technikai oldala, a folyamat lényege a szakszerű teljesítményt nyújtók jogi elismerése.

A jog kezdetben szokásjog, és eredetileg az írott jog sem lehetett más, mint a szokásjog írásba foglalása. A szokások uralma így lényegében a középkor végéig érvényesül, és csak lassan adja át a helyét a racionális jognak. De még ekkor sem arról van szó, hogy a racionális jog mintegy kiszorítja a szokásjogot, hanem voltaképpen a szokásjog alakul át racionális joggá: a tradíció racionalizálódik.

A sajátos életformákat elismerő, szentesítő szokások kezdetben éppen olyan helyiek, változatosak, sajátosak, mint a technikák. Privilegiumok átláthatatlan tömkelege; helyi, csak az adott vidéken érvé-

nyes szokások, speciális, csak az adott céhen belül ismert szabályozás. De mindenütt a méltányosság, egymás életének és munkájának kölcsönös tiszteletben tartása a végső szempont. Az, amit majd később európai szellemnek fognak hívni. A szűk, speciális helyi szabályozásokból idővel mind általánosabb elvek bontakoznak ki, a jogokból lassan jog, a szabadságokból szabadság lesz. Az „Emberi és polgári jogok nyilatkozata”, miközben leszámol a középkori előjogokkal és eltörli a kiváltságokat, végső soron maga is ennek a hosszú, évszázados fejlődésnek a végső terméke, tiszta, racionális alapelvekké párlódott kivonata. „A modern szabadságot nem elvek alakították ki, hanem a privilégiumok általánosodása. Mindenkinek biztosított állapota bármi önkénnyel szemben is.” (*Az újkor története*, 423.)

Hivatalnokság

A jogok, szokások, privilégiumok kora középkori dzsungeléből, az egyházi rendből lassan kiváló világi hivatalnokság módszeres, több évszázadon át tartó elmélyült munkájának köszönhetően lesz a XVII–XVIII. századra a francia kertek racionalitását idéző rendezett, áttekinthető jogrend. Ez az a pont, ahol Hajnal gondolatmenete találkozik Bibóéval – de csak azért, hogy rögtön el is váljék tőle megint. A hivatalnokság klerikus eredetű ugyan, ám a kifejezetten vallási momentumnak Hajnal nem tulajdonít jelentőséget. Jelentősége az ő szemében inkább annak van, hogy ez a rendszerező, racionalizáló munka csak viszonylag későn kezdődhetett meg, akkor, amikor az alsó társadalom életformái a szokások védőburkában már szilárdan kiépültek, s hogy még akkor is csak lassan, keservesen, a szokások részben kényszerű, részben ésszerű tiszteletben tartásával mehetett csak végbe.

Ahogy a kézműves-társadalom a paraszttársadalom folytatása, meghosszabbítása, úgy az értelmiségi hivatások viszont az egyházi rendből válnak ki, de a kézműves-társadalomhoz hasonló képződményként. A XIII. században a kézműves céhek mintájára alakulnak meg az egyetemek. Az egyetemeken kiképzett írástudók egy jelentős része már igen korán világi célok szolgálatába áll. A kialakuló értelmiségi hivatások ugyan még sokáig őrzik bensőséges kapcsolatukat az egyházzal, a vallás dolgaival, de a specifikusan vallási momentumnak ebben csekély a szerepe. Inkább fordítva áll a dolog: az egyház fő funkciója kezdettől a társadalom ügyeinek adminisztrálása, intel-

lektuális feldolgozása és kezelése volt és maradt, és ez a tevékenység magasztosul szent, vallási értéké.

A kialakuló hivatalnoki réteg képviselői már nem is sejtik, hogy belső szerveződésük rendje és munkamódszereik olyan mintákat követnek, amelyeknek első, eredeti, kezdetleges formái a paraszti életből választódtak ki. A középkor végi–kora újkori hivatalnokság a racionalizmus valóságos megtestesülésének tűnik a parasztsághoz képest, az ókori vagy a modern racionális társadalmak hivatalnokságához hasonlítva azonban még mindig esetlen, nehézkes, a tradicionalizmusba beleragadt társadalomképlet. Érthető, hiszen egy erősen tradicionális társadalom terméke, és ezt a társadalmat kell intellektuálisan feldolgoznia, rendszereznie; tehát eredetét, módszereit és tárgyát tekintve is elszakíthatatlan szálakkal kötődik a tradicionalizmushoz. A helyi közösségekben, a szakmai testületekben és számtalan más képletben a jogoknak, szokásoknak tömérdek változata gyökerezett meg. A hivatalnokságnak ezeket aprólékos munkával mind össze kell gyűjtenie, rendszereznie, és valamilyen módon kivonni belőlük az általánosítható elemeket. Csak lassan véghez vihető, keservesen nehéz feladat. Még az újkor jó részén át is folytatódik a hivatalnoki racionalizmus küszködése az irracionális, szokásszerű társadalomszervezettel.

„...az újkor első századainak nehézkes, akadozó fejlődésmenete nem egyéb, mint a szokásszerű, primitív középkori alakulásoknak lassú intellektuális feldolgozása.” Mert „a társadalom még nem elvont szerkezetek összessége. Az élet még állandóan benyomulóban van a betűk világába.” Ezért látszik nehézkesnek, szinte együgyűnek a hivatalnokság munkája az ókori vagy a modern gördülékeny ügyvitelhez hasonlítva. Másfelől viszont „ezek azok az évszázadok, amelyek minden megelőző kultúrával szemben mérhetetlen nagy életanyagot vontak bele az intellektualizmus elvont szférájába s alakították ki az anyaggal való elbánás módszereit”.

Paradox módon, a tradicionális fejlődés eredményeit feldolgozó, racionalizáló hivatalnokságot maga ez a munka a jogok, privilégiumok leghatékonyabb őrzőjévé teszi. A hivatalnokság a fejedelem jogainak gyűjtőjeként dolgozza fel a szokások tömkelegét, de ezáltal a szokások képviselője és szószólója lesz. Maga is önálló, biztosított helyzetű hivatásréteg, szakszerű munkáját nem kell a hatalom szempontjainak kiszolgáltatottan végeznie: így a legtekintélyesebb hivatalnoki testületek, amilyen például a francia magisztrátus, az ország törvényeinek őrzőiként áthatolhatatlan akadályt jelentettek a központi hatalom

önkénye számára, a társadalomszervezet védelmében. „A társadalom szempontjából és nem a központi hatalom egyoldalú szempontjából kiindulva épül fel tehát ez az új európai állam; a hivatalnokság, mint megbízható, szakszerű közintézmény, elsősorban a társadalom szükséglete, a társadalmat nem kényszer hajtja alá, hanem saját érdeke.” (Az újkor története, 45–47.)

A racionalizálódás tehát a korporációkat (és így az egyéneket, családokat is) védő tradicionalizmus lassú feldolgozásából áll, s ez azt jelenti, hogy a hagyományokat, bár fokozatosan átfogalmazva, de mégiscsak beemelik a kialakuló racionális jogrendbe. A tradicionalizmus így megszüntetve-megőrződik az újkori fejlődésben.

Kapitalizmus

A kapitalizmus kialakulásával ez a szerves fejlődésvonal megtörik. A különbség eleinte alig látható, mert egyfelől a társadalom már a kapitalizmus kialakulása előtt is racionalizálódott, másfelől pedig a korai kapitalizmusban még igen sok a tradicionális elem. Előbb-utóbb azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a tőke érdekei szerinti racionalizálódás csak részben a korábbi folyamatok folytatódása, valójában alapvetően más természetű folyamat.

„Ami az ázsiai társadalmaknak nem sikerült, vagy csak igen tökéletlenül, azt az európai intellektualizmus finomabb módszerei és szervezete összehasonlíthatatlanul tökéletesebben elvégezték, az életnek elmélyült s nagyszerű szabályozásával. A XVIII. sz. végével azután ismét új korszak kezdődik: már minden eltűnik, amit a középkor szokásszerűsége a kicsiny társadalomalakulások védelmére alkotott, hűbériség, rendiség, céhek és más berendezések általános, kiegyenlítő szabályozásban olvadnak fel, az európai kultúra ismét teljesen racionálissá válik, mint amilyen az antik is volt; magasabb fokon, de ismét a politikai és gazdasági erők okszerű, szabad érvényesülésével.” (Az újkor története, 36.)

A társadalmat, amelyet a középkor szokásszerűsége hatalmas, finoman tagolt munkaszervezetté fejlesztett, most már „tekintet nélkül az alsó társadalom biztonságára, igényeire, sőt e társadalom fokozatos alávételével, kizsákmányolásával is”, a profittermelés szolgálatába állítja a kapitalizmus. Óriási, a történelemben példa nélkül álló fejlődés következik, amelyhez képest szinte állni látszanak a korábbi századok; úgy tűnik, a fejlődésnek most már sosem szakad vége,

mindörökké folytatódni fog. Hajnal azonban nem jósol ilyen nagy jövőt neki, ellenkezőleg.

„A nagy, modern eredmények korszaka ez, mintegy aratása a nyugati társadalom másfélezeréves fejlődésének –, de egyúttal mutatkoznak már jelei annak, hogy minden racionális kultúra közös sorsa felé haladunk: az érdekek szabad küzdelmében védtelenül maradt társadalom mintegy megállítja saját mechanizmusát, hogy egyes, naggyá nőtt rétegek, főként gazdasági hatalmak kizsákmányolásának áldozataul ne essék.”

„Bizonyos [írja a modern technikáról, de szavait talán a kapitalizmusra is érthetjük], hogy máris felélte a társadalom termékeny talaját, amely kezdettől csak bizonyos határokig rejtette magában a fejlődés lehetőségeit.” Mert „minden fejlődésben két vonal húzódik egymás mellett, az egyik az eredményeknek, a másik a fejlődésképeségnek az ábrázolója. Az igazi talaj már mélyen hanyatló vonal lehet, amikor az eredmények még magas íveléssel kápráztatják el korszakukat.” (*Az újkor története*, 36.)

3. Az európai társadalomfejlődés értelme

Az alábbiakban Hajnal és Bibó megoldását vetem össze, és ebből igyekszem kibontani, hogy miben látom Hajnal megoldásának eredetiségét és mélységét.

Mint láttuk, Hajnal is felhasznál három olyan történetírói toposzt, amelyek Bibónál is megtalálhatók: az egyik a „különleges körülmények”, a másik „a körülmények kényszere”, a harmadik a „termékeny anarchia” toposza. Ezenkívül mindketten operálnak a „bonyolultság” fogalmával, végül pedig a hadurak mindkettőjükénél „jobb meggyőződésük ellenére” cselekszenek úgy, ahogy végül is cselekedni kénytelenek. A dolgok tehát „jóra fordulnak”, de ehhez különleges körülményekre és a körülmények kényszerítő erejére volt szükség.

A kiindulópont, a „különleges körülmények”, mindkettőjükénél a Római Birodalom bukása utáni állapotok, a „termékeny anarchia” állapota. (Hogy termékeny, az persze csak később derül ki, az eredmények felől visszanezve.) „A körülmények kényszere” Bibónál a barbár hadurakat kényszeríti a klerikus értelmiség alkalmazására, mert az uralni vágyott társadalom „túl bonyolult”. Hajnalnál viszont a permanens veszélyhelyzet (éhhálál vagy erőszakos halál) mellett a

korábban alkalmazott technikák (állam, pénz, jog stb.) eltűnése, illetve alkalmatlanná és/vagy tárgytalanná válása azok a körülmények, amelyek a szereplőket az „élni és élni hagyni” kissé fantáziátlan, de biztonságos, energiatakarékos, és ami a legfontosabb: rövid- és hosszútávon egyaránt jó eredményeket hozó filozófiájának követésére szorítják.

Nem jelentéktelen ellentét van köztük a „bonyolultság” használatában: Hajnálnál éppenséggel nem a régi, a római, hanem a kialakuló új hűbéri-szokásszerű társadalom az, amelyik, éppen az életformák spontán burjánzása miatt, igen hamar túl bonyolulttá válik ahhoz, hogy a szokásos uralmi eszközökkel még úrrá lehetne lenni fölötte. Ezt a bonyolult világot mindkettőjüknél az értelmiségnek kell feldolgoznia, és persze történeti tény, hogy ez az értelmiség klerikus eredetű. Itt azonban – túl azon, hogy Hajnal nem tulajdonít különösebb jelentőséget az értelmiség valláserkölcsei neveltetésének – van egy döntő különbség kettejük között. Itt van az a pont, amelyet Bibó, úgy látszik, nem értett, vagy talán nem teljesen értette meg. Nála az értelmiség azonnal bevethető rohamcsapat ennek a bonyolultságnak a feldolgozására; és csak isteni szerencse, hogy véletlenül éppen olyan értelmiség áll a felsőbbbség rendelkezésére, amely keresztényi szeretettől és kötelességtudattól átitatott. Hajnálnál az értelmiségnek előbb ki kell még fejlődnie, és azután sem férhet hozzá *közvetlenül* magához a társadalomhoz. Az első etapban ugyanis – és ez a döntő! – a bonyolult életviszonyokat tapasztalatilag dolgozzák fel *maguk a társadalmi szereplők!* Először a szokások alakulnak ki a sérülékeny életformák, a bonyolult életviszonyok védelmére; és csak miután a szokások védelmező burkában már kellőképpen megizmosodtak az életképesnek bizonyult módszerek, hivatások, szervezeti formák, eljárások és egyebek, csak akkor kerülhet sor az így létrejött szokásrengeteg intellektuális feldolgozására. De kezdetben ez sem több, mint egyszerű leltárba vétel, jegyzékelés – és ezzel a kialakult szokások tudomásulvétele, vagyis további elismerésük, megerősítésük és szentesítésük. Csak e hosszú előkészítő folyamat után láthatnak neki az intellektuális hivatások a racionális feldolgozáshoz – de addigra a szokások védőburkában felnövekedett társadalomképletek már annyira megerősödtek, hogy a rendelkező ész már kénytelen hozzájuk igazodni, nem törheti be őket tetszése szerinti fogalmi rendekbe. Magyarán: nem követhet el erőszakot a társadalmon. Ellenkezőleg, a kialakuló világi hivatalnokság, mivel ő maga is ennek a társadalomnak a szülötte, hajlamos arra, hogy a gondjaira bízott

szokásvilág hatékony képviselőjeként lépjen fel, adott esetben a hatalommal szemben is.

A lényeges tehát az, hogy

1. kezdetben még nincs erős intellektualizmus, az életformák tehát csak szokásokban fejződhetnek ki;

2. a szokásokban maguk a társadalmi szereplők fejezik ki életviszonyaikat;

3. a szokások védelmet nyújtanak a külső erők ellen, lehetővé teszik a spontán módon kialakult-kikísérletezett formák megerősödését;

4. a szokások ellenállást képesek kifejteni, mert mindenütt másféle szokások alakultak ki, és a szokásvilágnak ez a bonyolultsága védelmet nyújt a rendelkező ésszel szemben, amennyiben a bonyolultság megköveteli a türelmes, szakszerű feldolgozást. Így egyrészt késlelteti a rendelkező ész színrelépését, másrészt, s ez még fontosabb, az intellektuális hivatásokat rászorítja a szakszerű, elmélyült munkára; vagyis a rendelkező ész, amikor végre előléphet, már fegyelmezett, szakszerű rendelkező észként lép elő.

Különös, hogy Bibó, az önkormányzat és az öngazgatás lelkes híve, a szokásvilágnak ezt az öngazgató karakterét nem vette észre. Nem vette észre, hogy az egész európai fejlődésben az a legfontosabb – és éppen ettől lesz „európai” és „humánus” –, hogy a fejlődés kezdetén, sajátos – egyébként rémisztő, de a későbbi fejlődés szempontjából éppenséggel kedvező – körülményeknek köszönhetően, egy hosszú történelmi időszakon keresztül a társadalmi szereplőknek, a legkisebbeknek is, módjuk nyílt arra, hogy maguk alakítsák ki a számukra legmegfelelőbb életformákat, technikákat, s ebbe se hatalom, se pénz, se racionális ész nem szólhatott (nagyon) bele. És csak ezt követően, amikor már a dzsungel minden növénye szilárdan meggyökerezett és megerősödött, jöhettek a – kezdetben még korántsem pengeelméjű – intellektuelek.

És itt látszik a szellemtörténeti megközelítés gyengéje. Bibó a kereszténység kívülről bevitt értékeit véli felfedezni a középkori intézményekben, szokásokban, holott azok az értékek nem kívülről, a klerikus értelmiség áldozatos munkájának köszönhetően kerültek oda be, hanem éppen hogy ott jöttek létre, sok nemzedéknyi egymáshoz igazodó, egymást tiszteletben tartó kisember tapasztalataiból. Ha eleve a kereszténység hatását keresem, akkor persze meg is fogom találni – még ott is, ahol nincs –, viszont nem fogom észrevenni azokat a szerkezeti elemeket, amelyek ténylegesen szerepet játszottak – egyebek között például a hatalom humanizálásában is. Ezzel szemben, ha, mint Hajnal mondja, a szerkezetet üzemi működésében próbáljuk

rekonstruálni, akkor jó esélyünk van arra, hogy, ha úgy adódik, a szerkezet által kitermelt ideológiát is értelmezni tudjuk.

*

Mindazonáltal Bibó mégis közelebb jár az európai fejlődés értelmének megfejtéséhez, mint a kapitalizmus kialakulásáról szóló ismert elméletek: éspedig azért, mert Hajnalhoz hasonlóan, ő is úgy véli, hogy az európai fejlődésnek nem a kapitalizmus a végső értelme, hogy az újkori fejlődés nem azonos a kapitalizmus kialakulásával, és hogy a modern társadalomfejlődés alapjait a középkori fejlődés teremtettem meg. Ha Bibó és Hajnal elképzelését a kapitalizmus kialakulását magyarázó ismert elméletek háttere előtt vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy mindketten igen eredeti módon gondolkodnak az európai társadalomfejlődés specifikumáról. Bár a kapitalizmus kialakulásáról és természetéről még ma is éles viták dűlnak, abban az egyben teljes az egyetértés, hogy az európai civilizáció világhódító fölénye a kapitalizmusnak köszönhető. Az újkori európai fejlődés magyarázata így a kapitalizmus keletkezésének és működésmódjának magyarázatára redukálódik.

Ezen a téren kétségkívül Marxnak köszönhetjük a legtöbbet. Bármiként vélekedjünk is elméletének egészéről vagy a marxizmusról, az nem vitatható, hogy Marx csakugyan feltárta a kapitalizmus működésmódjának sok fontos részletét. Egyebek között megmutatta, hogy a szédítő technikai fejlődés a bér munka alkalmazásának köszönhető; annak, hogy a közvetlen termelőket elválasztották a munkaeszközöktől, amelyekkel addig úgy össze voltak növe, mint a csiga a házával, és ezért csak lassan, tapasztalati úton tudták fejleszteni azokat. A kapitalizmusban a termelőeszköz a tőkés tulajdona, a fejlesztéséhez szükséges műszaki-tudományos bér munka tetszés szerinti mennyiségben megvásárolható, és a tőkés rá is kényszerül az állandó fejlesztésre, ha nem akar kiesni az extraprofitért folytatott versenyből. A csiga pedig rohanhat, ha tud, az elszabadult, őrült iramban száguldó csigaház után: a közvetlen termelő kénytelen állandóan újat tanulni, új technikák használati módját elsajátítani, ha nem akar kiesni a munkahelyekért folytatott versenyből. Ennek megfelelő a kapitalizmus keletkezésének magyarázata is Marxnál: ahhoz, hogy a tőke bér munkát vásárolhasson, a közvetlen termelőket előbb egy hosszú történelmi folyamatban el kellett választani a termelőeszközeiktől; ez, nem pedig a tőke valamiféle „eredeti felhalmozása”, a tőkés termelés előfeltétele és történelmi előzménye.

Max Webernek szintén elvitathatatlan érdemei vannak. Weber megmutatta, hogy... nos, hogy pontosan mit is, az nem egészen kristálytiszt, de valami olyasmit, hogy a korai kapitalistáknak erős kulturális ellenállást kellett leküzdeniük, mert a pénzszerzésre irányuló tevékenységet hagyományosan mindenütt a bizalmatlanságtól a megvetésig és a tiltásig terjedő erkölcsi fenntartások övezték. Európában szerencsés módon megkönnyítette az áttörést a kálvinizmus erkölcsi forradalma, amely a pénzszerzés etikai kifogásolhatóságát evilági aszkézissal és a munka istentiszteletté avatásával ellensúlyozta, és így, ha nem is előidézte, de talán elősegítette vagy – és ez is nagy dolog – legalábbis nem akadályozta komolyan a racionális pénzszerzésre irányuló tevékenység meggyökerezését és elfogadottá válását.

Lehetne még mások teljesítményét is méltatni itt, és talán nem is lenne fölösleges, de egyrészt helyünk sincs erre, másrészt pedig éppen nem méltatni kívánom ezeket a teljesítményeket. Ellenkezőleg, azt akarom hangsúlyozni, hogy bizonyos értelemben még a legjelentősebb hozzájárulások is csak részkérdések megoldásának tekinthetők. Abban az értelemben ugyanis, hogy mindezek a magyarázatok csak a kapitalizmus keletkezését és működésmódját magyarázzák, de nem adnak választ arra a kérdésre, hogy miért lehetett olyan sikeres ez a kapitalizmus. Hasonlással élve: azt megmondják, hogy hogyan kell tüzet gyújtani, hogy mi az égés mechanizmusa stb.; de azt nem, hogy mitől ég ez a tűz olyan hosszan, egyenletesen, hogy hogyan kellett összerakni a fát ehhez, és hogy milyen fa kellett hozzá stb. Vagyis nem foglalkoznak a tűzrakással, azzal, hogy milyen anyagú, milyen szerkezetű volt az a máglya, amely egyszerre csak lángra lobbant. Arról nagyon sok tanulmány született, hogy miből pattant ki a szikra, de a feltételeket adotttnak veszik, a tűz előtörténetével nem foglalkoznak. Voltaképpen tehát kétszeres redukció történik: először az újkori fejlődés problémáját a kapitalizmus keletkezésének és működésmódjának problémájára redukálják, azután pedig ezt arra a tisztán technikai kérdésre egyszerűsítik, hogy hogyan épül ki egy önfenntartó rendszer, ha egyszer kiépülésének közvetlen előfeltételei már adva vannak.

Azt lehetne erre mondani, hogy ez legfeljebb a közgazdaságtanra és a szociológiára igaz, de nem a történettudományra, hiszen az lelkiismeretes beszámol az előfeltételek kialakulásának történetéről is. Valóban, de közelebbről megnézve, kitűnik, hogy ezek a beszámolók is redukcióval élnek. Az újkori fejlődés magyarázatát természetesen minden történész a középkori kezdetek, előzmények leírásával kezdi; de mivel a kapitalizmus kialakulását kell megmagya-

rázni, általában a középkori előzményekből is csak az „előremutató” elemek: a polgárság, a városok, a pénzgazdálkodás, a kereskedelem, a racionalizmus szerepét szokták kiemelni: azokat az előzményeket, amelyek valamennyire már „progresszívnek”, „racionálisnak”, „élénkítő hatásúnak” – értsd: polgárinak – minősíthetők, s így mintegy közvetlenül átvezetnek az újkori társadalomhoz. Így szokás például a (késő) középkori kereskedelemmel, városfejlődéssel, polgársággal, iparral stb. kezdeni; rámutatni, hogy ezek, úgymond, olyan elemei a középkori társadalomnak, amelyek már „túlmutatnak rajta”, „szét-feszítik a kereteit”, „magukban rejtik a későbbi fejlődés csíráit” stb. (Ezt az eljárást még lehet persze – és szokták is – kombinálni olyan minőségi változást, messze ható következményeket hozó fordulatok taglalásával, mint amilyen Amerika felfedezése, a reformáció, a könyvnyomtatás feltalálása és hasonlók). Könnyű észrevenni, hogy milyen előnyei vannak az ilyen eljárásnak: a középkorból kiemelik azt, ami már „újkori” benne – vagy annak tűnik –, s aztán ezeket addig „fejlesztik”, amíg el nem érik azt a kritikus mennyiséget, ahonnan kezdve már „az újkor hajnaláról”, „korai kapitalizmusról”, „lényegében modern” társadalomról lehet beszélni. Így dolgoznak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet hagyományos magyarázatai, és minden újdonságuk ellenére továbbra is ezt az eljárást követik a modern szintézisek is (Braudel, Wallerstein, Anderson) – miközben Pirenne, Weber, Sombart és Marx megoldásait elevenítik fel és kombinálják különböző variációkban. Az alapfeltevés változatlanul az, hogy a kapitalizmus a feudalizmus antitézise – és ezért a feudalizmuson belüli, a feudalizmussal valamiképpen ellentétes, azt bomlasztó stb. elemek szolgálnak kiindulópontként.

Nos, ez az alapfeltevés valószínűleg *hibás*. Az előremutató elemeknek bizonyára nagy szerepük volt abban, hogy a tűz végül is fellobbanhatott. De hátha éppen a későbbi fejlődéssel ellentétesnek látszó, a kapitalizmus kialakulását gátló, megnehezítő elemeknek köszönhető az, hogy volt minek meggyulladnia, és hogy a lángot nem fújta el az első szellő? Hátha – ahogy Hajnal gondolja – épp a középkorias, tradicionális, paraszti-kézművesi elemeknek köszönhető a máglya nagysága, szerkezete, anyagának minősége?

Hajnal az ideális társadalomfejlődésre vonatkozó elgondolásának lényegét a következő „receptben” foglalhatnánk össze:

Végy egy olyan környezetet, amelyben mindenki csak a saját egyéni munkája, teljesítménye révén boldogulhat. Hagyd az embereket békében dolgozni minél hosszabb ideig. Hagyd, hogy maguk kísér-

letezzék ki a számukra legmegfelelőbb életformákat, módszereket, technikákat.

Várd meg, amíg mindenütt megizmosodnak az így kikísérletezett formák (módszerek, szokások, eljárások, technikák). Ezt azzal segítheted, ha feltétel nélkül elismered az ezekre épülő, ezeket ápoló hivatásokat. Ismerd el és ünnepélyesen erősítsd meg a szokás által már amúgy is szentesített jogaikat, szabadságaikat.

Várd ki, amíg az erre specializálódott intellektuális hivatások összegyűjtik és leírják minden falu, minden város, minden régió, minden korporáció sajátos módszereit, szokásait, technikáit. Hagyd, hogy aprólékosan elemezzék mindegyiket. Adj időt nekik, hogy elvonatkoztassák a közös elemeket, lepárolják az általánosan használható alapelveket.

Ha idáig eljutottál, akkor ez most már olyan jó, hogy akár el is ronthatod. Lehet belőle például kapitalizmust csinálni: oldd fel a kötöttségeket, alkoss általános szabályokat, és ereszd szabadjára a hatalmat, a pénzt és a racionális ész!

A receptforma talán frivol egy kicsit, de segít észrevenni a lényeges elemeket. Ezek:

1. az egyéni teljesítmény kényszere,
2. a spontán módon kialakult életformák feltétlen elismerése,
3. idő.

Hajnal a kapitalizmus kialakulását nem tartotta sem szükségszerűnek, sem feltétlenül pozitív fejleménynek. Kétségtelenül a legfontosabb fejleménye az újkori fejlődésnek, de nem azonos magával a modern európai fejlődéssel, amely már a kapitalizmus kialakulása előtt is nagyszerű eredményeket ért el, és valószínűleg a kapitalizmus kialakulása nélkül is további, korábban nem látott magasságokba emelte volna az európai társadalmat. Ezért aztán a kapitalizmus sikereit sem egyedül a kapitalizmusnak, hanem főként a megelőző fejlődés előkészítő munkájának tulajdonítja. A kapitalizmusban túl korai és túl gyors racionalizálódást látott, amely nem engedte a végsőig kibontakozni az európai társadalomfejlődésben még benne rejlő pozitív tendenciákat. Egy nem-kapitalista fejlődés kétségtelenül lassabb lett volna, de kevesebb áldozatot is kívánt volna a társadalom többségétől. Hajnal felfogásában a kapitalizmus nem tesz mást, mint felhasználja, elégeti azt az életanyagot, amelyet a középkori társadalom felszínre hozott és kidolgozott. A látványos eredményeket ugyan a kapitalizmus produkálja, de nem szabad elfelejteni, hogy az előkészítő munkát a középkori társadalom végezte el.

Ez az az „eredeti felhalmozás”, amire a tanulmányom címében utaltam. Bizonyos értelemben tehát folytathatjuk Hajnal gondolatát: mégiscsak volt valamiféle eredeti felhalmozás azon kívül is, amiről Marx beszél, és ez a középkorban ment végbe. Nagyon egyszerűen szólva, Hajnal arra figyelmeztet, hogy nem egészen mindegy az, hogy milyen fejlettségi szintű munkaerőt és milyen fejlettségi szintű technikát választanak el egymástól. Adott esetben a bumerángot is el lehet választani az ausztrál bennszülöttől, de nem biztos, hogy ezzel európai típusú kapitalista fejlődést sikerült megalapoznunk. Természetesen ezzel Adam Smithtől kezdve a téma legújabb taglalóiig mindenki tökéletesen tisztában van. Érdekes módon azonban mégsem szentelnek elegendő figyelmet annak a középkorban végbement eredeti felhalmozási folyamatnak, amelyet a fentiekben, Hajnal nyomán, vázoltam.

Ezek után már csak az van hátra, hogy ünnepélyesen visszavonjam vagy legalábbis az őket ténylegesen megillető értékükre szállítsam le azokat az óvatos és körmönfont megfogalmazásokat, amelyekkel könyvemben Hajnal „középkorimádatát” egyfajta különutas népies-séggel próbáltam igazolni. A részleteket illetően, azt hiszem, nem tévedtem, de a lényeget illetően igen. Hajnalnak talán csakugyan voltak bizonyos népies szimpátiái, de a középkort nem ezért szerette. Hanem azért, mert úgy vélte, hogy sikerült felfedeznie az európai fejlődés titkát. A marxista kritika által felhánytorgatott „középkorimádata” nem ideologikus elfogultság következménye tehát: valóban nagyra értékelte az európai középkort, de erre, ha az európai társadalomfejlődésről adott magyarázata igaz, minden oka meg is volt.

*

Befejezésül két naiv kérdést szeretnék még felvetni. Megválaszolni nem tudom őket, de azt hiszem, naivitásuk ellenére is fontos kérdések.

Az egyik az, hogy vajon igaza van-e Hajnalnak, amikor azt sugallja, hogy a legjobb eredmények akkor születnek, ha rábizzuk a dolgokat az emberekre? Igaz-e, hogy ha magukra hagyjuk az embereket, akkor emberhez méltó világot teremtenek maguknak? Minden esetben? Nem kellenek-e ehhez különleges feltételek, netán még különleges szerencse is? Hányféle módon fejlődhetnek a magukra hagyott rendszerek? Erről keveset tudok, de azt gyanítom, hogy a történelem a magukra hagyott rendszerek nagy temetője. (Közismert példa a kopár görög szigeteké: a kecsketartás, ez az egyébként ártatlan foglalkozás, rövid úton a termőtalaj pusztulásához vezetett.) Ha viszont így van,

azaz, ha a korai középkor társadalomfejlődését egyszeri, kivételes, és kivételesen szerencsés fejlődésnek kell tartanunk, akkor mik voltak ennek a fejlődésnek a specifikus feltételei? Hajnal feltárt e feltételek közül néhányat, de vajon feltárta-e mindet?

A másik naiv kérdésem közvetlenül az előzőhöz kapcsolódik: érdemes-e feltárni mindet? Mi lenne ennek a haszna? A kérdés teljes naiv pompájában úgy szól, hogy vajon lehet-e a történelemből tanulni? És ha lehet, akkor mit kezdhetünk a tudásunkkal? Hajnal, még egyszer, azt sugallja, hogy a legjobb eredmények akkor születnek, ha rábízunk a dolgokat az emberekre. De vajon megismételhető-e még egyszer valaha is a korai középkor eredeti felhalmozása a kapitalizmus kialakulása után? Valószínűleg nem. Az internet példája legalábbis mintha azt mutatná, hogy ha már egyszer a hatalom és a pénz jelen vannak, akkor előbb-utóbb a leghatalmasabb spontán szerveződést is maguk alá tudják gyűrti.

Jegyzetek

- ¹ *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája.* Budapest, Új Mandátum, 1996.
- ² Bibó István: *Válogatott Tanulmányok. Harmadik kötet, 1971–1979.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986, 7–123.
- ³ „Ebben az atmoszférában alakulnak ki a nyugat-európai szerzetesrendek, amelyek a keleti kereszténység területén lévő zárt, életszentségre, szeretetgyakorlatra, misztikus gyakorlatokra vagy pedig remeteségre beállított szerzetesrendekkel szemben, szinte akaratuk ellenére, a környező világ tanácsatlansága által fölkeltett részvétből és szeretetből kezdenek el foglalkozni olyan funkciókkal, mint földművelési technikák terjesztése, földművelési tanácsadás, kórházak felállítása, gyógyító tevékenység, szociális tevékenység, szegények istápolása és így tovább. Ez a fajta papság és szerzetesség szerzi meg azt a különleges tiszteletet, amely Európában a mai napig még mindig körülveszi a papságot, mint ma már vékonyodó, de a közérzet szerint még mindig nem haszontalan, nem merőben élősködő funkciót ellátó tömeget, szemben a Dél-Európában és a bizánci Európában kialakuló helyzettel [...] A papságnak ez a megbecsülése mind a mai napig él azon a területen, amely Észak-Olaszország, Észak-Spanyolországtól fölfelé, egészen a Brit-szigetekig, Skandináviáig, keleten pedig Lengyelország, Finnországig, a Balti-vidékig és Magyarorszáig terjed, valamint Jugoszlávia nyugati részéig.” (Bibó: i. m. 29–30.) „Európa déli részén – Olaszországban és Spanyolországban – nagyon sok eleme megmaradt az ókori társadalom laikus, civil társadalomszervező értelmiségének. A római civitasok megőrizték a maguk nótáriusait és civil írástudóit [...] úgyhogy sok vonatkozásban közel álltak ahhoz a bizánci világhoz, ahol a papság mindig zárt csoportokban, részben a világtól elvonult, részben csak a legmagasabb hatalmi gócékban ható csoportokban létezett, és a társadalom szervezését egy civil

értelmiségnek, császári bürokráciának, városi bürokráciának engedte át. Nyugat-Európában azonban, a Római Birodalmat követő teljes anarchiában, ahol a civil értelmiség Európa nagyobb részében [...] úgyszólván nem létezett, a papság fokozatosan belecsúszott abba, hogy ezeknek a tanácstalan germán királyoknak a környezetében ellássa a másutt világi értelmiségiek által eljátszott közigazgatási írástudó szerepet.” (Bibó: i. m. 29.)

- ⁴ Az ironia nagyon hatásos és a szociológiában is szívesen használt retorikai eszköz, lásd erről: H. Brown: *A Poetics for Sociology, Toward a Logic of Discovery for the Human Sciences*. Cambridge, Cambridge University Press, 1977. 172–220.
- ⁵ Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988 (Az 1936-os első kiadás reprintje.)
- ⁶ Itt erősen követem könyvem „Az európai társadalomfejlődés értelme” c. fejezetét.
- ⁷ Valószínűleg jelentősége van annak is, hogy a technikák sokfélesége nagyobb kombinálódási lehetőséget biztosít.

Eredeti megjelenés: *Szociológiai Figyelő*, 1998/1-2.

<http://www.c3.hu/~szf/Szofi98/Sz98-01/Sz98-01-Area-3.htm>

Az előfizetési címen, 950 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1, 4, 5, 6, 7, 21-22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49 számaink elérhetők honlapunkon, a www.eszmelet.hu oldalon.

50: Új baloldal EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Anti-globalizáció, ellenállás; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyezet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolívari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korruptió. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgizia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete I. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; **96:** A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; **97:** Munkástörténet-írás. EU-válság; **98:** Sartre. Brazília. „Szellemi termelési mód”; **99:** Felszabadítási teológia, újpünkösdiszmus. Ferenc Pápa; **100:** Az Eszmélet 25 éve. Átmenet Mozgalom. Kritikai közgazdaságtan; **Melléklet:** Nemnövekedés; **101:** Új Internacionálé, földkérdés, agrobiznisz, néptáncmozgalom; **102:** Ukrajna, prekariátus, lengyel rendszerváltás; **103:** Ruanda. Neomarxisták. Posztkoloniális elmélet. Félperiféria; **104:** Egyiptom, Törökország, Irán. Maffiaállam. Budapest-blokk; **Melléklet:** József Attila; **105:** Szélsőjobboldal, neofasizmus, Latin-Amerika, perifériák; **106:** Jalta. Marxizmus Japánban, Nigériában. Kosztolányi; **107:** Chávez és a kommunállam. Spiró-Diavolina; **108:** Migráció és történelem. „Arab tavasz”, Görögország; **109:** Új Selyemút. Krausz és Ungváry; **110:** Lukács Archivum. Dzsihádistá merénylők; **111:** Sport és globalizáció. Mau-mau felkelés; **112:** Értelmiség és hatalom. Indonézia, 1965–66; **113:** KGST, Abu Ghraib, Condor-hadművelet; **114:** „Trumpizmus”. Heteroszexualizmus és gyarmatiság. Perintfalvi Rita-interjú; **115:** NOSZF – 100. Liberalizmus és rabszolgaság. **Melléklet:** Szigeti P.: Kapitalizmusfogalmak.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámlaszámon fizesse be, a kért példányok sorszámának megjelölésével.